

Időtlen történelem

– avagy a purāṇikus idő

Aṣṭa Sakhī devī dāśī
(Szabó Csilla)

I. Problematika

Tanulmányomban a modern nyugati kultúráktól eltérő, számukra szokatlan védikus időfelfogást szeretném ismertetni. A téma két szempontból is figyelmet érdemel. Bemutatása egyrészt lehetővé teszi a tőlünk idegen ciklikus időszámítás alaposabb megismerését, másrészt rávilágít a különböző kultúrák által használt időfelfogások szerepére a történettudomány szempontjából. Közismert tény, hogy a megközelítés módszere, a tudományos kategóriák használata alapvetően rányomja bélyegét a kutatás eredményére. Konkrétan arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy épp az India-kutatások-

nál érdemes megvizsgálni e módszerek, kategóriák jellegét, hiszen több esetben is kiderült immár, hogy a vizsgált kultúrától idegen, úgynevezett „külső” kategóriák, szempontrendszerek alkalmazása gyakran a tények eltorzulásához vezet. Ismertebb példái ennek a 19. századi jezsuita hittérítők indiai beszámolóí, amelyek kedvelt forrásbázisai lettek az akkortájt kibontakozó indológiai kutatásoknak.¹ E jezsuita hittérítők számára igen lényeges volt az indiai társadalom és kultúra alapos megismerése, hiszen a térítés hatékonysága jórészt ennek sikerétől függött. A térítők által regisztrált dokumentumok mégis arról tanúskodnak, hogy a misszionáriusok nem tudtak lemondani arról, hogy a tapasztalt kultúrjelenségeket a nyugati gondolkodás paradigmáihoz mérjék. Írásaik ily módon gyakran tükröznek értetlenséget, amely ellentmondások formájában érhető tetten a szövegekben. Egyik közismert témaként említhetjük a kaszt- és *varṇa*-rendszert kísérő értelmezéseket, pontosabban a két rendszer közötti különbségek meg nem értésből fakadó elhanyagolását.²

¹ Tóth Soma László (szerk.): *A katolikus hitteljesztés indiai tudósításai Magyarországon a XIX. század végén és a XX. század elején*, Szeged, SZTE, 2000.

² A hinduk magyarázata szerint az indiai hagyományos társadalmi rend spirituális eredetű, míg a jezsuita misszionáriusok történeti okokkal magyarázták annak kialakulását, és a vallásos tartalmat csak a létrejött társadalmi berendezkedés igazolásának tekintették. Az a társadalmi berendezkedés, amivel a misszionáriusok találkoztak, eltért a szent szövegekben megfogalma-

Másik példaként említhetjük a hindu időfelfogás elhanyagolását e jezsuita szövegekben. Az eredmény a hindu vallásbölcseletben megjelenő világkép lineáris időfelfogás szerinti bemutatása, amely viszont értelmezhetetlen a világkorszakok állandó ismétlődését valló ind kultúra számára.

A védikus kultúra belső kategóriáinak figyelmen kívül hagyása, amit korábban a kutatók a nyugati értelemben vett történeti források hiányával indokoltak, gyakran arra a kijelentésre inspirálta az indológusokat, hogy az indiai civilizáció nem rendelkezik történelmi tudattal. A problémát az okozza a nyugati történészek számára, hogy az elmúlt korok ind forrásai nem adnak egyértelmű és pontos kronológiai támpontokat. Ennek hiányában nehéz meghatározni a korszakok, a fontosabb történelmi események, az uralkodások időpontját. Mit tehet a történész, amikor a rendelkezésre álló múltbeli források éppen a tudományág egyik alapkategóriájához nem adnak támpontot? „Külső” eseményekkel, például idegen (afgán, mongol, portugál stb.) hódítók megjelenésével méri India történelmét, és ezeket teszi a korszakolás alapjává is. Ebből az is következik, hogy a ma általánosan ismert és elterjedt India-történet nyugati kategóriákkal operál.

A 19. században formálódó modern nyugati történetírás időkezelése a zsidó-keresztény hagyomány úgynevezett *lineáris időszemléletén* alapul. A lineáris idő a világ teremtésének egyszeri voltából indul ki. Maga a teremtés aktusa (illetve a világ létrejöttének momentuma) és ideje is még kutatás tárgyát képezi a tudósok számára. Annyit azonban megállapíthatunk, hogy a vélemények ezzel kapcsolatban két nagy csoportra oszthatók: a személyes és a személytelen „teremtés” képviselőire. A személyes teremtés hívei Istent nevezik meg teremtőként. A világ keletkezésének materialista szemléletű magyarázóinak többsége ezzel szemben jelenleg az ősrobbanás elméletét vallja, bár már maguk az elméletalkotók is számos ponton rámutattak feltételezésük tarthatatlanságára. A történelemben a lineáris időszemlélet progresszív jellegű: feltételezi az emberek és társadalmak, a civilizációk fokozatos és folyamatos fejlődését.

zott ideáltípustól, mivel a *varnához* (társadalmi rendhez) való tartozást a születéshez kötötte. Ennek az volt az oka, hogy a misszionáriusok, a kor nyugati társadalomképének megfelelően, világi hatalmi alapú (piramis-elrendezésű) hierarchia-fogalomban gondolkodtak. Ezzel ellentétben viszont az indiai társadalom rendszere nem alá- és fölérendeltségen alapul. Leírására Louis Dumont francia szociológus inkább az úgynevezett „ellentétes önmagába foglalása” szemléletet javasolja. Ez matrjoska-babákként foglalja egymásba a társadalmi rendeket, aszerint, hogy az adott réteg milyen tudással bír az abszolút igazságról (Dumont, Louis: *Homo hierarchicus. Le système des castes et ses implications*, Paris, Gallimard, 1966.).

A lineáris idő szerint haladó modern történelemszemlélet a darwini evolúcióelmélet alapján igyekszik meghatározni az emberi létnek és magának a történelemnek is a kezdetét. S bár egyik alapkategóriája az idő, mégsem tud a kezdethez igazodni, mert bizonyítékai elégtelenek. A régészek évről évre találnak olyan leleteket, amelyek megdöntik az emberi faj megjelenésének idejére és földrajzi helyére vonatkozó megállapításokat. Sőt, a több millió éves leletek már a darwini paradigma hitelességét is kezdik aláásni.³ Kapaszkodóra azonban szükség van, s a modernkori történészek éppen ezért átvették a zsidó-keresztény hagyomány korszakjelölő dátumát, Krisztus megjelenését. Ez lett a történeti események viszonyítási pontja a lineáris történelemben, és a kronológiák ehhez képest határozzák meg a történeti események időpontját, időbeliségét.⁴

Az ind kultúra időfelfogása gyökeresen eltér a Nyugat időszemléletétől. Ez az úgynevezett *ciklikus időszemlélet*, amely magának az idő fogalmának is egy teljesen más értelmezését adja. Beszél ugyan kezdetről, a teremtés kezdetéről, de ciklikusságából adódóan ezt nem köti konkrét időponthoz, hiszen azt ismétlődő aktusként írja le. Az események, amelyek a múltban történtek, ugyancsak híján vannak a konkrét időnek. Néha megjelenik ugyan a történések időbelisége, de gyakran találkozunk a nyugati gondolkodásmód számára teljességgel idegen idődimenziókkal, időmozgásokkal. Ez jelenthet mennyiségbeli idő-intervallumokat, amelyek évmilliárdokban mérhetők, és vonatkozhat az idő minőségi aspektusaira, „időzavart” keltve, amikor a múlt egyszer csak megjelenik a jövőben vagy fordítva. E ciklikus időfelfogás jelenik meg az India múltját leíró forrásokban, és rányomja sajátos bélyegét az ind társadalom történetiszemléletére és történelmi tudatára egyaránt.

A nyugati történészek és az ind források eltérő időkezelése óhatatlanul problematikussá teszi India történetének feldolgozását. Ennek egyik legsarkalatosabb pontja napjaink tudományos kutatásaiban például az árja bevándorlás témája, amelynek hitelessége éppen az időmeghatározás pontján avul el a legújabban felfedezett régészeti bizonyítékok alapján. A differenciált időszemlélet tudatosítása tehát felhívja a figyelmünket a megközelítés módszerének fontosságára, amelyből kiindulva egymástól teljesen eltérő értelmezéseket, eredményeket nyerhetünk.

³ Vö. Michel A. Cremo – Richard L. Thompson: *Tiltott régészet* Bp., 1993.; Michel A. Cremo – Richard L. Thompson: *Az emberi faj rejtélyes eredete*. Bp., 2000.

⁴ Ezt a viszonyítási alapot még a marxista történészek is átvették, csak más elnevezést használtak megjelölésként: „időszámítás előtt és után”.

II. A purāṇikus idő

A forrás

A purāṇikus időszámítás alapjait a Védákban (a Tudás könyveiben) találhatjuk meg. Ismeretes azonban, hogy a Védák terjedelme hatalmas, és a mostani, úgynevezett Kali-korban (értelmezését lásd később), amikor az emberi élet meglehetősen rövid, lehetetlen alaposan áttanulmányozni őket. Ebben segítenek bennünket a *purāṇák* és az *itihāsák*, a Védák kiegészítő részei, melyek összességét ötödik Védának is szokás nevezni. A *purāṇák* és az *itihāsák* kifejtik és kiegészítik a Védák jelentését, azaz segítik azok értelmezését. A 108 *purāṇa* közül az úgynevezett *Bhāgavata-purāṇa* az összes többi *purāṇa* esszenciája. A *Bhāgavata-purāṇa*, vagy más néven *Śrīmad-Bhāgavatam*, több helyen is foglalkozik az idő kategóriájával, sőt, meghatározásának egy teljes fejezetet szentel. E fejezet leírja számunkra az idő eredetét, jellegét és számításának módját.

A purāṇikus kozmológia

A purāṇikus időfelfogás megértéséhez mindenekelőtt tisztában kell lennünk a *purāṇákból* megismerhető kozmológiai világképpel. E világkép monoteista szemléletű, amely a világ létezésének és működésének forrásaként Isten személyét nevezi meg. Isten különféle, személyes és személytelen energiáin keresztül teremti, formálja és irányítja a világ működését, amely ily módon alapvetően két részre osztható: a lelki világra és az anyagi világra. A lelki világ, amelyet Isten belső energiája működtet, három fő tulajdonsággal bír: örök, valamint tudással és boldogsággal teli (*sac-cid-ānanda*). Az anyagi világ ezzel szemben ideiglenes, tehát születés, fennmaradás és pusztulás jellemzi az ebben a világban megnyilvánuló entitásokat.

Az anyagi világ tehát teremtett, pusztulással végződik, ám maga a folyamat nem egyszeri, hanem állandóan ismétlődő, mégpedig azért, mert az idő, Isten személytelen energiája lévén, örök szubsztancia.⁵ A megsemmisülés, éppen az idő örök volta miatt sohasem végleges, s így a teremtető⁶ minden korszakban újra

⁵ A héber szentírások az időt hasonlóképpen Isten képviselőjének tekintik.

⁶ A Védák leírják, hogy Isten soha nem teremt közvetlenül. E feladatot Isten szenvedélykötőerejének képviselője, Brahmā látja el.

megteremti az univerzum minden részletét. Ezért beszélhetünk a purāṇikus idő kapcsán ciklikus időfelfogásról.⁷

A purāṇikus időszámítás egységei

A teremtés és a pusztulás közötti intervallumot időszakaszokra osztja a purāṇikus irodalom. Az időszámítás alapja az időnek és a térnek, az anyagi megnyilvánulás két alapkategóriájának a kölcsönhatása. Az időszámítás alapja az atom: az alap időegység az az idő, ami egy atomnyi tér átszeléséhez szükséges.

A teremtéstől a pusztulásig tartó idő Brahmā, a teremtésért felelős félisten⁸ élethossza,⁹ amely adott számú nappalból és ugyanannyi éjszakából áll.¹⁰ Brahmā egy nappalának időegysége a *kalpa*, ez 4,32 milliárd év. Brahmā egy napja, azaz 1 *kalpa* 14 *manvantarából* áll (és egy éjszakája is ugyanilyen hosszú). A *manvantarák* 71 *catur-yugából* állnak. Egy *catur-yuga* 4,32 millió évet tesz ki, és nevében is benne van, hogy 4 *yugából*, azaz korszakból tevődik össze, melyek a következők: *Satya-yuga*, *Tretā-yuga*, *Dvāpara-yuga* és *Kali-yuga*. E *yugák* hossza nem egyforma, hanem sorrendben csökkenő: az első, az úgynevezett „aranykor” 1,728 millió évig tart, míg az utolsó, a „vaskor” már csak 432 ezer évig.¹¹

A purāṇikus idő ontológiája

A *Śrīmad-Bhāgavatam* harmadik énekében a szentéletű bölcs, Maitreya a következőképpen oktatja tanítványát, Vidurát az idő természetéről: „Az örök

⁷ Az ókori görög civilizáció legkiemelkedőbb gondolkodói közül is sokan ciklikus időszámítást alkalmaztak kozmológiájukban. Hésziodosz (Kr. u. 129–234) *Munkák és napok* című írása a koroknak olyan sorozatáról számol be – arany, ezüst, bronz, hőskor és vaskor –, mely hasonló a védikus *yugák* egymásutánjához. Platón dialógusaiban is találkozunk a körben forgó idővel és az újra és újra ismétlődő katasztrófákkal, amelyek megsemmisítik vagy majdnem megsemmisítik az emberi civilizációt (*Politicus* 268d ff). Arisztotelész leírja, hogy a tudományokat és művészeteket többször felfedezték már a múltban *Metafizika* 1074b 10, *Politika* 1329b 25), amely kijelentés ugyancsak ciklikus időfelfogást tükröz.

⁸ A félistenek az anyagi világ irányításáért felelős, halandó élőlények.

⁹ Földi időszámítás szerint Brahmā élete 311,04 billió év

¹⁰ Amikor elérkezik Brahmā éjszakája, részleges megsemmisülés következik be az univerzumban.

¹¹ A *manvantara* és a *yuga*-korszakok közé egyaránt átmeneti időszakok, úgynevezett *sandhyák* ékelődnek.

idő az anyagi természet három kötőereje kölcsönhatásainak elsődleges forrása. Változatlan és határtalan, s az Istenség Legfelsőbb Személyisége eszközként működik”.¹² A purānikus értelmezés szerint tehát az időtényező nem más, mint az anyagi teremtetés oka. Az idő örök, és nincs köze az anyagi világban tapasztalható dolgok relativitásához. De mi is ez az anyagi teremtetés? Isten személytelen anyagi energiája huszonhárom elemi összetevőből áll, amelyek a következők: három finomfizikai elem (elme, intelligencia, hamis ego), öt durvafizikai elem (föld, víz, tűz, levegő, éter), öt érzéktárgy (hang, érintés, forma, íz, illat), öt tudásszerző érzék (fül, szem, orr, nyelv, bőr), öt cselekvő érzék (kéz, láb, beszéd, ürítőszerv, nemiszerv). Ezek az anyagi elemek a három kötőerő – a jóság, a szenvedély és a tudatlanság – hatása alatt kombinálódhatnak egymással, amely kötőerők működését az időtényező hozza mozgásba. A három kötőerő kölcsönhatása következtében a felsorolt huszonhárom elem elkezd keveredni egymással, létrehozva az anyagi megnyilvánulás legkülönbözőbb formáit. E formák valósak bár, de mind ideiglenesek, hiszen az időtényező nemcsak a megformálásukban működik közre, de a különválásukban, a pusztulásban is. Az anyagi természetben tapasztalható dolgok születését, fennmaradását, mulandóságát nem az idő, hanem az idő által aktivált kötőerők okozzák. Az idő tehát ezektől függetlenül örök, abszolút létező.¹³

„Minden egyes élőlény, még Brahmā élete is véget ér egyszer. Egy élet mindössze száz évig tart, a különféle bolygókon érvényes időszámításoknak megfelelően” – tudhatjuk meg továbbá a *Śrīmad-Bhāgavatamból*.¹⁴ Az univerzumban különféle bolygórendszerek léteznek. Az időszámítás egységei minden bolygóra érvényesek, ám a bolygóidők egymáshoz viszonyított aránya – éppen keringési idejük különbsége miatt – más és más. Ez okozza azt a jelenséget, hogy „az az idő, amíg a nap kétszer megteszi útját [a pályáján], a félistenek egy nappalát és éjszakáját teszi ki, egy ilyen nappal és éjszaka pedig az emberi lények egy teljes naptári éve”.¹⁵

Az élőlények tetteik és azok visszahatásai eredményeképpen születnek meg és élnek egyik vagy másik bolygón. Ezt nevezik *karmának*. Az egyéni lélek, az élőlény különféle cselekedeteket hajt végre az anyagi világban, melyekre vágyai

¹² *Śrīmad-Bhāgavatam* 3.10.11, BBT, 1993.

¹³ „A kozmikus megnyilvánulás éppen olyan volt a múltban és éppen olyan lesz a jövőben is, mint amilyen jelenleg” – folytatja tanítását az időről Maitreya Rṣi (*Śrīmad-Bhāgavatam* 3.10.13).

¹⁴ *Śrīmad-Bhāgavatam* 3.11.33.

¹⁵ *Śrīmad-Bhāgavatam* 3.11.12.

ösztönzik. Az ok-okozat törvénye alapján pedig élvezi vagy elszenvedti cselekedetei visszahatásait. A *karma* olyan gyümölcsöző cselekedetet jelent, amely az anyagi test (és ez egyaránt vonatkozik a durva- és a finomfizikai testre) fejlődését szolgálja. Bárhol, bármilyen testben is szülessen újjá az élőlény, teste ideiglenes, s a születés után még ötféle létállapoton halad keresztül: fejlődik, fennmarad, szaporodik, sorvad, majd elpusztul. A lélekvándorlás tana szerint pedig a pusztulás után *karmája* szerint ölt újra „ruhát”, azaz születik meg újra egy sorsának megfelelő testben.

Összegezve az eddigieket elmondhatjuk, hogy a purāṇikus világkép alapvetően öt alapkategória kapcsolatának ontológiáját ismerteti: Isten (*īśvara*, a teremtmény, az irányító személy), az egyéni lélek (*jīva*), az anyagi természet (*prakṛti*), az idő (*kāla*) és a tettek (*karma*). Ezek közül Isten, az élőlény, az anyagi természet és az idő abszolút, tehát örök kategóriák, míg a tettek ideiglenesek.¹⁶

Napjaink időszaka, a Kali-yuga

Amikor tanulmányozzuk a purāṇikus történeti irodalmat, láthatjuk, hogy leírásaik a fentebb ismertetett világkép, illetve e világkép öt alapkategóriája viszonylatában jegyzi a világ történéseit. E történelmi írások az emberi létezés több százmillió évig tartó, ismétlődő időciklusok kontextusába helyezik (*yugák*, *manvantarák*, *kalpák*). A *yuga*-ciklusok alatt az emberi civilizációk különböző fejlettségi fokkal, s tagjai is korszakonként eltérő képességekkel rendelkeznek, amelyek az első korszakban igen magas szintűek. E képességek a *yugák* változása során fokozatosan degradálódnak, ami megnyilvánul többek között az emberi élet hosszának radikális lerövidülésében is. E degradáció a Kali-yuga végén olyannyira előrehalad, hogy a Föld gyakorlatilag elveszíti népességét. A purāṇikus leírások szerint Brahmā jelenlegi napjában a hetedik *manvantara* 28. *yuga*-ciklusában vagyunk, a Kali-yuga 5105. évében. A nyugati időszámításban szocializálódott elmének nehéz befogadni e történelmi távlatokat, de a védikus írások szerint a Kali-yugában már az emberi emlékezőképesség sem a régi.

A *Śrīmad-Bhāgavatam* tizenkettedik éneke leírja a Kali-yuga történetét. Felsorolja az uralkodó dinasztiákat – már amíg létezik a királyság mint állam-

¹⁶ Az idő alapvetően abszolút szubsztancia, amelyet Isten lelkivilágbeli kedvtelése, azaz a lelki világ szakadatlan eseményei testesítenek meg. Az idő akkor ölt relatív formát, amikor a keletkezés és a pusztulás intervallumában jellemezzük az anyagi formát öltött entitásokat.

vezetési forma ebben a korszakban –, illetve számos esetben beszámol arról, hogy az egyes királyok illetve dinasztiák mennyi ideig birtokolják a hatalmat. A purāṇikus forrás beszámol a korszak társadalmainak szociológiájáról is. Ennek leglényegesebb vonása az, hogy „a veszekedések és vitatkozások eme korszakában” eltűnnek a társadalom vezető osztályai, melyek társadalmi helyzetüknek és szerepüknek megfelelően tudást és törvényes védelmet biztosítanak a közösség számára. A társadalom ateistává válik, azaz felbomlik a közösséget összetartó vallási értékrend. A társadalom rétegeit a pénzvagyon mértéke és nem a tudás vagy a műveltség különíti el. A társadalom korrumpálódik, és akik a legerősebbnek mutatják magukat a korrupcióban, azok válnak a politikai hatalom birtokosaivá. Az emberek fokozatosan elveszítik a fajukra jellemző tulajdonságukat, a tudatosságukat, amely ebben az esetben a kozmiktól az egyedi létezőig ívelő ontológiai tudást jelöli. Az emberi élet hossza maximum 100 év (az átlagéletkor kb. 50 év) ebben a korszakban.

III. A történeti időszemlélet különbségének lehetséges tanulságai

A történelem és a történeti idő eltérő értelmezése

A nyugati tudományosság és a purāṇikus gondolkodás időszemléletének e tömör ismertetőjéből is kitűnik, hogy a különbség gyökerét alapvetően a szemléletek mögött meghúzódó kozmológiai eltérések okozzák. A modern nyugati történettudomány lineáris és progresszív ontológiára épül, amely a világ és a benne létezők egyszeri létét feltételezi. A purāṇikus kozmológia a létező világot két részre osztja: egy örökké létezőre és egy valós, de ideiglenes megnyilvánulásra. A két megnyilvánulás viszonyának is fontos szerepe van, ugyanis az első teremti a másodikat. A második, úgynevezett anyagi megnyilvánulás ideiglenes, tehát létrejön, fennmarad, majd elpusztul, de ez a létrejövő-pusztuló folyamat, éppen az idő örök volta miatt, mindig ismétlődik. Ily módon beszélhetünk tehát ciklikus időfelfogásról a purāṇikus szemlélet esetében.

A kozmológia és benne az időtényező eltérő értelmezése adja magának a történelemnek és a történeti idő szerepének a különbségét. A nyugati kozmológia és történetiszemlélet az anyagi fejlődés, gyarapodás kategóriáját helyezi vizsgálatának középpontjába, és ennek függvényében ad jelentőséget a történelemnek és az időnek. Mindkettő esetében beszél múltról, jelenről és jövőről. A történelem az idő e hármas felosztásában zajlik, s az időnek összekötő szerepe van, amely

által eljuthatunk az egyik idősíkból a másikba. Az idő a történelem egyik alapkategóriája, amely mérhetővé teszi a létezést, a fejlődést.

A purāṇikus időszemléletben, bár az eseményeknek van időhosszuk és időbeliségük, ennek az időbeliségnek gyakorlatilag nincs ontológiai szerepe. Történelemről csak abban az értelemben beszélhetünk, amennyiben a purāṇikus források a teremtett világban történt és történő események leírását rögzítik. De más a céljuk, illetve más az olvasatuk ezeknek a történeteknek, amely összhangban áll maguknak a Védáknak a céljával. Ez pedig nem más, mint példakön keresztül bemutatni a világ kétféle entitásának – a lelki és az anyagi világnak – a működését, egymással való kapcsolatát, illetve az élőlény helyzetét és lehetőségeit ezekben a világokban. A védikus források pontosan megjelölik az emberi faj lehetőségeit is, mégpedig azt, hogy tudatossága révén az ember képes kiszabadulni az anyagi világból, a születés és halál körforgásából, amit önmegvalósításnak, a lélek eredeti, tiszta létének neveznek. Ebben a kontextusban a történelem, a történeti idő egyedüli értelme és funkciója az önmegvalósítás bemutatása, az azt elért „hősökön” keresztül. A példák szerint erre az önmegvalósításra minden korszakban van lehetőség: a cél ugyanaz, csak az eszközök, a módszerek változnak az anyagi feltételek és körülmények szerint.

Az eltérő értelmezés háttere

Láthattuk az eddigiekből, hogy a történelem, a történeti idő különböző értelmezésének hátterében egyszerűen másfajta kozmológiai világnézet áll. Az eltérő kozmológiai felfogás mögött pedig a tudásszerzés más és más módjait fedezhetjük fel. A purāṇikus irodalom leírja, hogy tudásszerzés alapvetően három módszerrel lehetséges: érzéki tapasztalatok révén (*pratyakṣa*), logikai spekulációval (*anumāna*), és kinyilatkoztatás útján (*śabda*). A modern nyugati tudományosság az első kettőt használja paradigmáinak megfogalmazásakor, míg a védikus szemlélet a *śabdát* fogadja el meghatározónak. A tudósok gyakran vetik el ez utóbbi hitelességét, mondván, hogy a *śabda*, a kinyilatkoztatás hiten alapszik. Meg kell azonban állapítanunk, hogy mivel az emberi érzékszervek tökéletlenek, és ebbe a kategóriába esik az emberi elme is, amely logikai úton érvel, az első kettő tudásszerzési mód is hiten alapul. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a modern nyugati tudományos paradigmák időről időre megújulásra kényszerülnek.

Mindezek ismeretében felvetődik a kérdés, vajon hogyan érdemes megközelítenünk az emberi civilizáció legősibb, ind forrásait. Amennyiben megismertük e források keletkezésének belső kategóriáit, még ha nem is fogadjuk el magunkénak ezeket, mindenképpen érdemes legalább elméletileg, egy szellemi kísérlet erejéig elfogadunk az eddig ismeretlen és idegen szemléletmódot, és ennek alapján vizsgálunk az állítások logikáját. E folyamat, éppen a megértés, a megértés mélysége miatt, tulajdonképpen szükségszerű is. E nélkül ugyanis a purāṇikus források egyszerűen értelmezhetetlenek lesznek, hiszen semmilyen módon nem illenek bele egy tőlük teljesen idegen kategóriarendszerbe. Az eddigi tudományos tapasztalatok teljességgel alátámasztják azt, hogy érdemes kutatnunk, hiszen éppen a vitatott purāṇikus források viszonylatában kerülnek elő napjainkban meglepő történeti bizonyítékok. Megemlíthetjük például azt a több ezer évre visszavezető *brāhmaṇa*-névsort, amelyet a dél-indiai Setubandha Rameśvarában találtak, s amely az emberi civilizáció létezésének eddig elfogadott idejét még tovább tágítja. Más, az indológusok körében is egyre vitatottabb téma a már említett árja bevándorlás, amelynek pusztá tényét nemcsak újkeletű, de eddig elhallgatott, már a 19. században feltárt régészeti leletek teszik újragondolás tárgyává. A kutatás új aspektusai megkérdőjelezik az eddig elfogadott, kívülről diktált paradigmát, viszont beleilleszkednek abba a gondolkörbe, melyet a védikus illetve a purāṇikus források közvetítenek számunkra, egy újfajta szemlélettel gazdagítva a kultúrák áthidalhatatlannak ítélt különbözőségét.